

ÓBIS HAJNALKA PHD

obis.hajnalka@kre.hu

egyetemi adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék)

Két késő antik publikációs lista – Az Augustinus-bibliográfia kialakulásának kezdeteiről a *Retractationes* és az *Indiculum* alapján

Two late antique lists of publications
(On the beginnings of Augustine's bibliography
on the basis of *Retractationes* and *Indiculum*)

ABSTRACT

Aurelius Augustine, bishop of Hippo wrote several works during his life, the registration and the reading of which meant a real challenge for his contemporaries. When he was old between 427 and 430 AD, he spent a great part of his time on re-reading his works created so far, recording them into a list and correcting them. In this big project his friars helped him in the monastery of Hippo and a body of secretaries supported him as well as, consisting of notaries and church scribes, which was operated as „an information environment,, and it provided a background for performing this task, and also for the copying and distribution of Augustine's works. While this project was progressing, he was writing and more precisely dictating a work entitled *Retractationes* (Reconsiderations in English) that he created a new genre with in the same way as his work, *Confessions*. In this work the bishop of Hippo brought together his earlier works which were written and published since his conversion with the exception of *Sermons* and *Letters*. In the case of each work he began the chapter with its title and named the person whom he dedicated his work to, then he briefly described the conditions under which his work was written and its objective. This list is not only interesting for the researchers of his life-work because it revealed

which works of the bishop of Hippo were not been left for us, but here Augustine criticized himself severely to preserve and present the coherence of his views and writings. This register was not prepared only for self-examination, but also for later church use, since using it, the works created by Augustine could be well distinguished from those ones which were distributed under his name and referring to his prestige. The other source of the list of his works was his biographer, Possidius' *Indiculum* (i.e. an *indculus* means list or catalogue of works) that he placed at the end of Augustine of Hippo's biography. This catalogue categorized the works according to the aspect whose heresies they were written against, involving works against pagans, Pelagians and Donatists, etc. This categorization had a great impact on the way how the succeeding generations approach and interpret Augustine's activity.

KEYWORDS

Augustine, *Retractationes*, register, church use, information environment

DOI 10.14232/belv.2022.2.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Óbis Hajnalka (2022): Két késő antik publikációs lista – Az Augustinus-bibliográfia kialakulásának kezdeteiről a *Retractationes* és az *Indiculum* alapján. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 80–93.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Aurelius Augustinus, hippói püspök könyvtárnyi művet írt élete folyamán, amelyeknek számontartása és elolvasása már a kortársakat is kihívás elé állította. Ezekben a művekben nyomon követhetjük intellektuális fejlődését, filozófiai nézeteinek formálódását és álláspontját a különböző, katolikus kereszténységgel és eretnkségekkel kapcsolatos vitákban. Elgondolkozhatunk azon, hogy mi tette lehetővé ennek a hatalmas szövegcorpusnak a fennmaradását, annak ellenére, hogy a hippói püspök halálakor a körülmények egyáltalán nem kedveztek a kulturális örökség fenntartásának. 430-ban a vandálok már három hónapja ostromolták Hippó városát, ahol a püspök haldoklott kedves tanítványai és szerzetestársai körében. Magát a várost pedig későbbi források szerint 431. júliusában teljesen felégették (*concremata*), ezt azonban a régészeti leletek nem igazolták, mármint a teljes pusztulást tűzvész révén. A korabeli viszonyok és a hatalmas

augustinusi szövegcorpus fennmaradásának ténye közötti ellentmondás ráirányíthatja figyelmünket arra, hogy részletesebben megvizsgáljuk azokat a listákat, jegyzékeket, amelyek ennek a terjedelmes életműnek a rendszerezését, nyilvántartását, visszakereshetőségét és a kulturális emlékezetbe való bekerülését szolgálták.

A modern kor történészeinek figyelme a listák, felsorolások, jegyzékek mint önálló kutatási témák iránt az 1990-es évek óta élénkült meg¹, megmutatva, hogy az adatbázisok kezelésének kérdése, a rendezés elvei, a rögzítés és tárolás fizikai kategóriái mind-mind olyan ismereteket jelenthetnek számunkra, amelyek hozzásegítenek egy-egy korszak tudásáramlásának és tudás-átörökítésének tisztázásához. Az adatkultúra és az emlékezetkultúra összefüggéseit ebben a tanulmányban két lista alapján fogom megvizsgálni, mindkettőnek az a célja, hogy Augustinus műveinek jegyzékét felsorolja. Az egyiket, a *Retractationest* maga a hippói püspök, a másikat, az *Indiculumot* tanítványa, barátja és püspöktársa, Possidius készítette. Megvizsgálom ezen listák létrehozásának körülményeit, műfaji, intézményi és funkcionális kontextusait és kapcsolódásait azzal az információs környezettel, információs üzemmel, vagyis a püspöki adminisztrációval, amelyben létrejöttek. Bemutatom ezen listák készítésének sajátosságait, és a tanulmányom végén kísérletet teszek arra, hogy értékeljem a listákat az augustinusi művek fennmaradása és mai ismerete szempontjából.

Mielőtt azonban a két késő antik lista vizsgálatára térnénk, nézzük meg, hogy milyen a ma rendelkezésre álló listánk Augustinus műveiről. Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy hány augustinusi művet ismerünk ma, akkor egy 117 darabból álló listát vehetünk elő erre válaszként², ebben benne van a *Patrologia Latina* 32-45. kötete és a nemrég előkerült szentbeszédei is (*Sermones nuper reperti*: Dolbeau 1-31, Étaix 4-5 és Erfurt 1-6). Ebben a jegyzékben egy tételnek, egy műnek számít az *Epistulae (Levelek)* gyűjteménye, amely közel 300 fennmaradt levelet tartalmaz, de a *Sermones (Szentbeszéddek)* is csak három tételt alkot, noha szintén sok, 396 tételből áll összesen. Egynek számít ezen a listán a *Sermones nuper reperti*, azaz az 1990-ben előkerült Dolbeau-sermók 31 darabja és egy tételnek számít a 6 erfurti sermo is, amelyet szintén mostanában találtak meg osztrák kutatók az erfurti egyetem könyvtárában. Ha a *Patrologia Latina*t nézzük meg, akkor a 32.-től a 45. kötetig tart a hippói püspök összes műveinek kiadása.

Egy egész könyvtárnyi életműről van tehát szó, mint ahogy ezt ennek a XVIII. századi rézmetszetnek a készítője ábrázolta.

¹ Talán a leghíresebb, listákkal foglalkozó mű a *Vertigine della lista* Eco 2009. elsősorban irodalmi és művészettörténeti listákkal foglalkozik, kezdve Akhilleusz pajzsának és a homéroszi hajókatalógusnak a tárgyalásával. Magyar nyelven *A lista māmora* kötetben található tanulmány foglalja össze Eco legfontosabb gondolatait a listákról: Eco 2011.132–156.

² <https://www.augustinus.it/latino/index.htm> (Hozzáférés dátuma: 2022.05.27.)

Augustinus a könyvtárban³

Joseph Sebastian és Johann Baptist Klauber 1758-ból származó rézmetszete a Madridi Nemzeti Könyvtárból

Augustinus ül a könyvtárban és gondolkodik. Püspökségének jelei, a pásztorbot és a püspöksüveg az íróasztala előtt letéve látszanak, éppen a *De dono perseverantiae contra Pelagianos* írja (Az állhatatosság adományáról a pelagiánusok ellen), és a felirat szerint arra gondol, hogy „Haeretici me fulmen habent.” (vagyis: *Az eretnekek számára megsemmisítő csapás vagyok.*) A magasból jövő sugarak és a galamb arra utalnak, hogy a Szentlélek inspirálja szavait. Ovális keretben a könyvek fölött ez olvasható: *S. Possidius Epistula ad Macedonium Augustinus homo coelestis, imago divinitatis, Pater Patrum, Doctor Doctorum.* (Szent Possidius Macedoniushoz írott levele szerint Augustinus mennyei ember, az isteni tökéletesség mása, az egyházatyja, a tudósok legtudósabbika).

³ A kép forrása: <http://www.cassiciaco.it/navigazione/iconografia/cicli/settecento/klauber/biblioteca.html> (Hozzáférés dátuma: 2021.07.15.)

A könyvespolcokon művei sorakoznak: a *De civitate Dei* (Isten városáról), a *De vita beata* (A boldog életről), *Soliloquia* (Beszélgetések önmagammal) stb. Ezek a művek nem logikus sorrendben vagy nem betűrendben vagy időrendben vannak a képen elhelyezve. Lábánál a lépcsőn eretnek iratok hevernek szétszórva, mellettük eretnekek ábrázolásával, Pelagius művei, a manicheusok művei. A kép készítője a hippói püspök eretnekek elleni működését tartja a legfontosabb ábrázolandó témának, sőt az eretnekek felett aratott győzelmére fókuszál, a katolikus hit igazságának megörökítéseként.

Ez a szempont, mármint a művei közül az eretnekek elleni íráások külön csoportosítása és azon belül az egyes eretnekségek cáfolatára írottak egy-egy alcsoportban történő elhelyezése Possidius listájában is központi jelentőségű lesz majd. Possidius volt az, aki megírta a hippói püspök életrajzát, valamikor 430-ban bekövetkezett halála után nem sokkal. Possidius művét valószínűleg 432 utánra datálhatjuk és az előtt fejezhette be, hogy 437-ben elhagyta Africát, és maga is száműzetésbe kényszerült.

Ebből az életrajzból tudjuk, hogy a hippói püspök idős korában 427 és 430 között idejének nagy részét arra szánta, hogy eddig műveit újraolvassa, listába foglalja, kijavítsa. Ebben a nagy munkában segítségére voltak szerzetestársai a hippói monostorban valamint egy *notariusokból*, egyházi írástudókból álló titkári apparátus, amely információs üzemmódban a háttérrel adta ehhez a munkához⁴ ugyanúgy, mint az augustinusi művek másolásához és terjesztéséhez. A folyamat közben írt, pontosabban diktált egy művet *Retractiones (Felülvizsgálatok)* címmel, amellyel ugyanúgy új műfajt teremtett, mint a *Confessiones* (Vallomások) című művével. Erről így ír Possidius:

Possidius: *Vita Sancti Augustini*, 28, 1-3.

„Ante proximum vero diem obitus sui a se dictatos et editos recensuit libros, sive eos quos primo tempore suae conversionis adhuc laicus, sive quos presbyter, sive quos episcopus dictaverat, et quaecunque in his recognovit aliter quam sese habet ecclesiastica regula a se fuisse dictata et scripta, cum adhuc ecclesiasticum usum minus sciret minusque sapisset, a semetipso et reprehensa et correcta sunt. Unde etiam duo conscripsit volumina, quorum est titulus *De Recensione Librorum*. Praereptos etiam sibi quosdam libros ante diligentiore emendationem a nonnullis fratribus conquerebatur, licet eos post modum emendasset. Imperfecta etiam quaedam suorum librorum praeventus morte dereliquit. Quippe prodesse omnibus volens, et valentibus multa librorum legere et non valentibus, ex utroque divino Testamento veteri et novo praecepta praemissa praefatione divina seu vetita ad vitae regulam pertinentia excerpserat, atque ex his unum codicem fecit: ut qui vellet legeret, atque in eo vel quam obediens Deo inobediensque esset, agnosceret: et hoc opus voluit Speculum appellari.”⁵

„A halálát megelőző napon az általa kiadott és diktált könyvek felülvizsgálatát végezte, részben azokét, amelyeket megtérése előtti időben még mint világi, részben azokét, amelyeket papként vagy amelyeket püspökként diktált. Ha ezekben felfedezett valamit, amit az egyház szabályától eltérően diktált volna, még amikor az egyház szokását kevésbé ismerte, és kevésbé értette,

⁴ Erről a kérdéstről részletesebben: Óbis 2019. 65–76.

⁵ POSSIDIUS 1919. 110–111.

akkor azokat magától elvetette és kijavította. Ezért írt két kötetet, *A könyvek felülvizsgálata* címmel. Amiatt is panaszkodott, hogy néhány könyvét a testvérek már akkor elvitték tőle, mielőtt kijavíthatta volna. Néhány könyvét, közelgő halála miatt befejezetlenül hagyta. Mindenkinek hasznára kívánt lenni, annak is, aki sokat tud olvasni, annak is, aki keveset, mindkét sugalmazott Szövetség könyveit magyarázta, az Ót és az Újat, előrebocsátva egy előszóban az isteni parancsolatokat és tilalmakat, amelyeket kivonatolt, mint életszabályokat. Ezekből egy kódexet készített, hogy aki akarja, olvassa és ismerje fel mennyire engedelmeskedett Istennek, vagy mennyire volt engedetlen, és ezt a művét *Speculumnak*⁶ akarta nevezni.⁷⁷

Az idézett szövegben említett *De recensione librorum* (A könyvek felülvizsgálata) azonos lehet a *Retractationes* (Felülvizsgálatok) című augustinusi művel, amelynek a Prologusában a szerző hasonló szándékot fogalmaz meg a mű létrehozására vonatkozóan, mint Possidius:

„Iam diu est ut facere cogito atque dispono quod nunc, adiuvante Domino, aggredior, quia differendum esse non arbitror, ut opuscula mea, sive in libris sive in epistolis sive intractatibus cum quadam iudiciaria severitate recenseam et, quod me offendit, velut censorio stilo denotem. Neque enim quisquam nisi imprudens, ideo quia mea errata reprehendo, me reprehendere audebit. Sed si dicit non ea debuisse a me dici, quae postea mihi etiam displicerent, verum dicit et mecum facit. Eorum quippe reprehensor est, quorum et ego sum. Neque enim ea reprehendere deberem, si dicere debuisssem.”⁸ (Retractationum libri duo, Prologus 1.)

„Már elég régóta gondolkodom és tervezem azt, amihez most, Isten segítségével hozzálátok, mivel úgy gondolom, hogy nem halogatható tovább, hogy műveimet, amelyek akár könyvek-ként, akár levelek-ként, akár értekezések-ként íródtak, valamifajta bírói szigorral felülvizsgáljam, és amivel nem értek egyet, mintegy cenzori íróvesszőmmel megjelöljem. Senki, hacsak nem teljesen tudatlan, nem lehet olyan merész, hogy szemrehányást tegyen nekem azért, hogy saját tévedéseimet magamnak felrovvom. Ha azonban azt állítja, hogy nem kellett volna azokat a dolgokat mondanom, amelyek később nekem sem tetszettek, igazat mond, és egy véleményen vagyunk. Ebben az esetben azokat a dolgokat helyteleníti, amelyeket én magam is. Nem kellene ugyanis helytelenítenem ezeket, ha helyes lett volna kimondanom.”⁹

A *Retractationes* egy prologusból és két könyvből álló mű, amelyben 232 könyv terjedelmű 93 db művét sorolja fel az öreg hippói püspök. Összegyűjti benne a megterése óta írott és publikált műveit a *Szentbeszéd*ek és a *Levelek* kivételével. Minden műnél a címével kezdi a fejezetet, és megnevezi a személyt, akinek ajánlotta, utána röviden megemlíti a mű megírásának körülményeit, célját. Ha valamiről úgy gondolja, hogy nem egyezik korábbi véleményével, akkor önkritikát gyakorol, kiegészítéseket tesz. Az is előfordult, hogy a felülvizsgálatok közben egy sok évvel korábban félbemaradt művét befejezte. Régi művei közül nem hagyja ki a listáról azokat sem, amelyeket kevésbé érez sikerültnek, mert úgy gondolja, lehet bennük olyan érvelés,

⁶ A *Speculum* című művét *Tükör*nek fordíthatjuk.

⁷ POSSIDIUS 1999. 293. Györfly Andrea fordítása.

⁸ A latin szöveg a *Patrologia Latina* 32. kötetből származik.

⁹ Ha más fordítót nem jelölök meg, akkor a szöveghelyeket itt és a következőkben is saját fordításomban közlöm.

amely a keresztény olvasóknak hasznos. A művekkel időrendben halad, nem témák szerint, és különösen fontosnak tartja, hogy átvizsgálja azokat a műveket, amelyeket még megtérése előtt vagy püspökségének kezdetén írt. Ha a lista létrehozásának a körülményeit vizsgáljuk, akkor egyértelműen a kontrollra törekvés indítja arra a püspököt, hogy a jegyzék elkészítésével foglalkozzon, ahogy a prologus idézett szövegében is bevallja ezen szándékát. Az önkontrollt lelkiismereti indítékok vezérlik, szeretné, ha gondolatainak, tanításainak tisztasága megfelelné a hit és az üdvösség követelményeinek, amelyek öregsége és közelgő halála miatt is foglalkoztatják. Azt is fontosnak tartja azonban, hogy ellenőrzést gyakoroljon afelett, hogy írásából mi kerülhet be a nyilvánosság áramába, mi vagy milyen szövegváltozat lehet az, amelyet további másolásra és további felhasználásra átadhatnak más keresztény személyeknek vagy közösségeknek.

Az életmű kutatói számára ez a lista azért is érdekes, mert kiderül belőle, mely művei nem maradtak ránk a hippói püspöknek, amelyeket ebben sajátjaként említ. Ilyen például a Retr. I,6-ban említett *De libris disciplinarum*, amelyet a kereszttség felvétele előtt, Milánói tartózkodása alatt tervezett megírni, de csak a grammatikáról és a zenéről szóló részt sikerült befejeznie belőle, valamint a *De dialecticat*. A retorikáról, geometriáról, aritmetikáról, filozófiáról szóló fejezeteknek csak az elejét készítette el, amelyek aztán eltűntek az iratai közül, de a *Retractiones* írásának időpontjában még feltételezi, hogy valaki más birtokában meglehetnek ezek az írások. Szintén nem maradt ránk a Retr. II,5-ben említett *Contra partem Donati* (Donatus pártja ellen) című műve, amelyben a donatista eretnokség ellen a kényszerítés és az erőszak eszközeit még nem tartotta megfelelőnek, később azonban változtatott ezen az álláspontján. Elveszett művei közül az egyik a *Contra Hilarium* (Hilarius ellen), amelyet a Retr. II.11 említ: a fent nevezett Hilarius egy laikus katolikus volt, aki tribunusi tisztséget töltött be, és rosszindulatú kritikával illette az egyházi embereket a himnuszéneklés terjedő szokása miatt. Nem maradt fent a Retr. II. 19-ben említett *Contra quod attulit Centurius a Donatistis* sem, amelyben egy Centurius nevű laikus érveit cáfolta meg Augustinus. Centurius szóban és írásban is a donatisták védelmében lépett fel. Ugyanebbe a csoportba tartozik a Retr. II. 27-ben említett, a donatista eretnokség cáfolatát tartalmazó bizonyítékokat összegyűjtő *Probatium et testimoniorum contra Donatistas* (Bizonyítékok és tanúságtételek a donatisták ellen) című könyv, valamint az azt követően említett (Retr. II.28) *Contra nescioquem Donatistam* (Nem tudom melyik donatista ellen) című műve is. Az előbbiről azt is leírja, hogy tartalmát rövidített formában összefoglalta egy olyan írásában, amelyet annak idején a donatisták bazilikájának falára is kiraktak. Nem maradt fent a Retr. II. 29-ben említett *Admonitio Donatarum de Maximianistis* (*Figyelmeztetés a donatisták számára a maximianistákkal kapcsolatban*) című műve sem, amelyről azt írja, hogy egy nagyon rövid írás volt, amelyet azzal a szándékkal készített, hogy rövidege miatt majd könnyebben terjeszthető és könnyebben megjegyezhető lesz azok számára, akik nem szeretnek hosszú értekezéseket elolvasni az eretnokségek cáfolatáról. Az olvasás fáradságos volta, amit a szövegek megértésének akadályaként említ (*legendi labore impediri*) készítette arra a püspököt, hogy ilyen műfajokban is alkosson. Szintén a *brevitas*, a rövideg, tömörség erényét emeli ki egy másik, mára elveszett művével kapcsolatban (Retr. II. 46.), amely az *Ad Emeritum episcopum Donatarum post collationem* (Emeritushoz, a donatisták püspökéhez a vita után) címet viseli. Ezt *commoda brevitate* vagyis kényelmesen megérthető rövidegességgel tárgyalta. Elveszett és a maximianistákhoz kapcsolódó mű a Retr. II. 35-ben említett *De Maximianistis contra Donatistas* (A Maximianistákról a donatisták ellen) is. A 93 művet tartalmazó listából tehát 9 olyat

tudunk beazonosítani, amelyek nem maradtak ránk, de a címüket tudjuk. A ránk nem maradt művei között előfordul a megtérés milánói időszakából származó, még Augustinus előző, retorikatanári tevékenységéhez kapcsolódó korai és befejezetlen mű, nagy részük azonban a donatista vita során keletkezett nagy mennyiségű szöveg közé tartozik, amelyek részben rövidegükkel a napi propagandacélokat szolgálták, másrészt pedig a kevésbé tekintélyes társadalmi szereplőkkel folytatott szóbeli vitákhoz kapcsolódnak, például a Hilarius nevű laikus érveinek cáfolatát vagy egy névtelen donatista érveit tartalmazzák. A listából levonható az a következtetés is, hogy a művek rövidege, vagy a korabeli életben betöltött napi funkciója (pl. a donatista bazilika falára való kitétel), nem biztosította jobban a szövegek megőrzését, mint a hosszabb műveket.

Szót kell ejtenünk azokról az augustinusi művekről is, amelyeket a szerzőjük tudatosan hagyott ki a *Retractationes* listájából. Augustinus 3 kategóriába osztotta az írásait, könyvekről, levelekről és szentbeszédekről beszél.¹⁰ Ezt a felosztást ilyen módon sem Possidius listája, sem későbbi kiadói nem őrizték meg. Több *sermo*ja és *epistula*ja könyvként hagyományozódott. A *De continentia* hiányzik például a *Retractationes*ből, mivel nem liber, hanem *sermo*, Possidius listájában viszont megtalálható a X. fejezetben. Több hasonló művet lehetne még felsorolni. Ha egy könyv hiányzik a *Retractationes*ből az nem csak azt jelentheti, hogy szerzője nem tartotta könyvnek a műfaját, hanem azt is, hogy pl. egy bibliai kérdés magyarázatát, amelyet a hippói püspök megvitatott a tanítványaival, nem ő maga adta ki, hanem a tanítványai. Természetesen kimaradtak a levelek és a szentbeszédek, mert csak a könyvekre koncentrált, a többi átnézését 426–427-től későbbre tervezte.¹¹

A *Retractationes* ugyanúgy új műfajt teremtő műve Augustinusnak, mint a Vallomások. Nem csak egyszerű felsorolást olvashatunk, hanem a mű egyben életrajzi is, bemutatja szerzőjének szellemi fejlődését, gondolatainak evolúcióját. Az első könyvben a püspöksége előtt keletkezett írásait veszi számba, majd a második könyv elejétől a már püspökként írott műveivel foglalkozik. Ha a lista szerkezetét nézzük, akkor a sorszám után a mű címét és terjedelmét adja meg pl. „XXVII. A hazugságról, egy könyvben”, majd a mű megírásának körülményeit, szándékát mutatja be néhány sorban. Sokat idéz önmagától, helyesbíti korábbi szavait, fogalomhasználatát és megindokolja a változtatásokat. Az egyes fejezeteket mindig azzal zárja, hogy „ez a mű a következő mondattal kezdődik”, pl. a *Hazugságról* írott műnél „Ez a mű úgy kezdődik, hogy „Súlyos probléma a hazugság.”

A *Retractationes* listája a gyakorlati szempontból keletkezett, koherens és lezárási szándékkal született listák közé tartozik (habár az eddig megírt művekhez képest a szerző az epilógusban megengedi annak a lehetőségét is, hogy esetleg fog még más műveket is írni ezután). Bár a művek címére, kezdősorára és tartalmára fókuszál, mégis találhatunk benne utalásokat arra vonatkozóan is, hogy milyen volt a művek fogadtatása, közönsége. A Retr. II.6-ban említi a *Confessionest*, és azt írja róla, hogy ez mindig is nagy tetszést aratott testvérei, szerzetestársai körében.

Augustinus a *Retractationes*ban többször él a lista a listában módszerrel, vagyis önálló felsorolásokat iktat be egy-egy műhöz tartozó *caputon* belül.

¹⁰ *Retractationes*: Prologus 1.

¹¹ A levelek és a prédikációk rendszerezésében és magyarázásában élete utolsó időszakában Augustinust a Iulianusz-szal folytatott vita akadályozta meg. (BROWN 2003. 506.)

Listák a listában

Retr. I. 26. 83 különböző kérdésről

Retr. II. 31. Hat kérdés a pogányok ellen

Retr. II. 36. Honoratusnak az újtestamentumi kegyelemről

Retr. II. 39. A donatista konferencia összefoglalása 3 könyvben

Elmarad viszont a lista a Retr. II. 65-ben, amelyben Dulcitus 8 kérdéséről van szó. Ezt azzal indokolja, hogy azért nem készít listát, mert nem tartja olyan fontosnak, és ezeket a kérdéseket már előző műveiben kifejtette. A 83 különböző kérdésről készített lista fordítását tanulmányom végén mellékletként közlöm. Ez a legerjedelmesebb felsorolás a *Retractationes*on belül, és maga a hippói püspök írja le róla, hogy ezek a kérdések és a rájuk adott válaszok több különálló lapon feljegyezve léteztek még azelőtt, mielőtt egy könyvben összefoglalta volna őket a szerzetestársai kérésére. A számokkal való megjelölés a könnyebb visszakereshetőséget szolgálta, a kérdések pedig vagy egy-egy témamegjelöléssel vagy egy-egy szentírási szakasszal voltak címként ellátva. Precízen megemlíti azt is, ha valamelyik választ nem ő diktálta, hanem valaki másnak a művéből való. Ezt írja például:

„A tizenkettedikben az a szakasz, amelynek az a címe, hogy *Egy bölcs véleménye*, nem az enyém. Mivel azonban az én jóvoltomból ismerte meg néhány testvérem, akik akkor a válaszaimat szorgalmasan összegyűjtötték, és tetszett nekik, azt akarták, hogy írjuk be ezt is a válaszaim közé. Egy bizonyos karthagói Fonteiusé ez a szöveg, *Az elme megtisztítása Isten látására* című művéből származik, és még akkor írta, amikor pogány volt, de már keresztényként halt meg, miután megkapta a keresztséget.”

Egy másik helyen pedig Cicero egyik szövegrészlete válik az augustinusi lista elemévé a 31. kérdésnél:

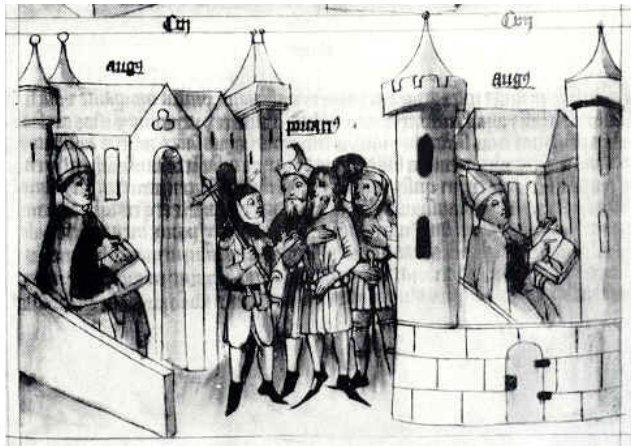
„A harmincegyedik nem az enyém, hanem Ciceróé. De mivel ez is az én segítségével jutott a testvérek tudomására, beírták ezt azok közé, amiket összegyűjtöttek, mert meg akarták ismerni, hogy ő hogyan osztotta fel és definiálta a lélek erőnyeit.”

A hat kérdés a pogányok ellen című művével kapcsolatban pedig ilyen felsorolást iktat be:

„Az első kérdés a feltámadásra vonatkozik, a második arra az időre, amikor a keresztény vallás létrejött, a harmadik az áldozatok közötti különbségekre, a negyedik a Szentírás szavaira, az ötödik Isten fiára Salamon szerint, a hatodik Jónás prófétára.”

A kérdések sorrendje véletlenszerű, sem a témák, sem a szentírási helyek nem határozzák meg, hogy mely kérdések következnek egymás utáni sorszámmal. Bár a felsorolás retorikai műfaj is, semmilyen törekvést nem láthatunk a lista összeállításában a gyönyörködtetés esztétikai szándékára, egyértelműen a praktikus használatnak, céloknak való alárendelésről van szó.

A művek felülvizsgálatának időigényes és alapos munkáját az augustinusi ikonográfia is megőrökíti.

Augustinus felülvizsgálja műveit (berlini kézirat)¹²

A kézirat, amelyből ez a kép származik Berlinben található 78A 19a jelzettel (Kupferstichkabinett), 1430 és 1440 között készülhetett Dél-Németországban. A kézirat Augustinus életét a két oszlopba írt szöveg mellé készített képekkel is bemutatja. A képen a hippói püspök kétszer van ábrázolva, miközben olvassa és újraolvassa, kijavítgatja műveit, a bal oldali alak a fiatal püspök, a jobb oldali az idős, míg bal oldalon egy templomot láthatunk a háttérben, a jobb oldali figura két torony között foglal helyet.

Egy másik, ezzel nagyjából egykorú, 1450 és 1490 között készült bostoni kézirat (Ms. 1483, Boston, Public Library) ugyanezt a témát mutatja be hasonló megoldással érzékeltetve az időbeliséget. A rajz készítője a fiatal Augustinust vékonyabbnak ábrázolta, az idősebbet pedig ráncokkal az arcán.

Augustinus felülvizsgálja műveit (bostoni kézirat)¹³

¹² A kép forrása: http://www.cassiciaco.it/navigazione/iconografia/cicli/quattrocento/historia/106_corregge.html (Hozzáférés dátuma: 2021.07.15.)

¹³ A kép forrása: http://www.cassiciaco.it/navigazione/iconografia/cicli/quattrocento/boston/107_corregge.html (Hozzáférés dátuma: 2021.07.15.)

Az augustinusi művek listájának másik forrása a hippói püspök életrajzírójának, Possidiusnak az *Indiculum*¹⁴, amelyet az életrajza végére illesztett. Ez a katalógus aszerint csoportosítja a műveket, hogy ki ellen íródtak, a pogányok, a pelagianusok, a donatisták stb. elleni írásokról beszél. Ez a csoportosítás is nagyban befolyásolta azt a képet, ahogyan az utókor Augustinus tevékenységét megközelíti és értelmezi.

Possidius *Indiculum*ának részei:

- I. A pogányok ellen írott művek
- II. Az asztrológusok ellen
- III. A zsidók ellen
- IV. A manicheusok ellen
- V. A priscillianisták ellen
- VI. A donatisták ellen
- VII. A pelagianusok ellen
- VIII. Az arianusok ellen
- IX. Az apollinaristák ellen
- X. Különböző könyvek, szentbeszédék és levelek, mindazok javára, akik tudni vágnak

Possidius listája 1030 darab művet tartalmaz, és a következő idézet megmagyarázza nekünk azt is, hogy milyen céllal hozta létre ezt a gyűjteményt.

„Annyi mindent diktált és adott ki, annyit vitatkozott a templomban, amiket kivonatoltak, kijavítottak, akár a különféle eretnekek ellen, akár amiket a kánoni írásokból az Egyház szent gyermekei épülésére kifejtett, hogy alig bírná akármelyik tudós is mind végigolvasni. Ám nehogy megrövidítsük azokat, akik mohón áhítoznak az igazság igéjére, ezért elhatároztam, ha Isten megadja, hogy ennek a kis könyvnek a végére csatolom könyveinek, értekezéseinek és leveleinek Jegyzékét (*Indiculum*), amelynek átolvasása után az, aki Isten igazságát többre tartja az ideiglenes gazdagságnál, kiválaszthatja kedvére, amit el akar olvasni, azt lemásolásra kikérheti akár a hippói egyház könyvtárából, akár máshol találhat javítottabb példányokat esetleg, vagy megszerzi onnan, ahonnan tudja, és a felleltet lemásolja és megtartja magának, és ha tőle másolásra kérlik, akkor irigység nélkül odaadja.” (Vita Augustini 18, 9-10.¹⁵Györfly Andrea fordítása¹⁶)

¹⁴ Az Augustinus életrajzához kapcsolt jegyzék a *Patrologia Latina* 46. kötetében került kiadásra a következő címmel: *Indiculuslibrorum, tractatum et epistolarum Sancti Augustini Hipponensis episcopi editus cura Possidii episcopi Calamensis*. A tanulmányomban a címre a szakirodalomban elterjedt és elfogadott *Indiculum* formát használom. POSSIDIUS 1865. 5–22.

¹⁵ Vita Augustini 18, 9–10. „Tanta autem ab eodem dictata et edita sunt, tantaque in ecclesia disputata, excepta atque emendata, vel adversus diversos haereticos, vel ex canonicis libris exposita ad aedificationem sanctorum Ecclesiae filiorum, ut ea omnia vix quisque studiosorum perlegere et nosse sufficiat. Verumtamen ne veritatis verbi avidissimos in aliquo fraudare videamur, statui Deo praestante in huius opusculi fine etiam eorundem librorum, tractatum et epistolarum *Indiculum* adiungere: quo lecto qui magis Dei veritatem quam temporales amant divitias, sibi quisque quod voluerit ad legendum eligat, et id ad describendum, vel de bibliotheca Hipponensis ecclesiae petat, ubi emendatiora exemplaria forte potuerint inveniri, vel unde valuerit inquirat, et inventa describat et habeat, et petenti ad describendum sine invidia etiam ipse tribuat.” A latin szöveg forrása: POSSIDIUS 1919. 84–86.

¹⁶ POSSIDIUS 1999. 282. Györfly Andrea fordítása

A könyvtárak és a könyvnyilvántartás nagy barátja, Possidius fiatalabb volt Augustinusnál, hogy pontosan hány évvel, nem tudjuk. Közel 40 éves barátság kötötte őket össze, amely a 391-től vagy a 392. évtől kezdődik¹⁷. Hippóban az elsők között csatlakozott Augustinushoz, mikor az kolostort alapított. Ebben a kolostorban az életrajz szerint *familiariter ac dulciter* éltek együtt, az aszketikus életben is mesterének tartotta Possidius a hippói püspököt. Később Calama, a mai Guelma püspöke lett, Berrouard szerint valamikor 397 és 403 között. Calama egy napi utazásra volt Hippótól, így később sem szakadtak meg a kapcsolatok közöttük. Augustinus halálakor ő is Hippóban tartózkodott, mert Calamát már akkor elfoglalták a vandálok. Szentéletrajzában külön fejezetet szentelt a hippói könyvtárnak, benne látta az elhunyt püspök szellemi örökségének megtestesülését. Erről így ír a Vita Augustini 31-ben:

„Semmilyen végrendeletet nem hagyott, mert Isten szegényének nem volt miről végrendelkeznie. Azt mindig meghagyta utódainak, hogy a templom könyvtárát és minden kódexét gondosan őrizzék. (...) Létszámban elégséges papságot, megtartóztató szerzetesekkel és szerzetesnőkkel teli kolostorokat, elöljárókkal együtt hagyott az egyházra, könyvtárral együtt, amelyekben megvoltak a saját értekezései és beszédei, vagy más szent szerzőkéi, amelyekből megtudhatjuk, ki és milyen nagy volt ő Isten adományából az Egyházban, és ezekben a hívők megtalálják azt, amiből élhetnek.”

Csak hipotézisek vannak a kutatásban arra vonatkozóan, hogy mi történhetett a hippói könyvtárral a püspök halálát követő zavaros időkben. Bouhot és Lancel is azon a véleményen van, hogy az V. század közepén ezt a könyvtárat átszállíthatták Rómába¹⁸ és ott a vatikáni könyvtár állományának részévé válhatott. Mindenesetre Possidius és Augustinus listáinak nagy szerepe lehetett ennek a hatalmas kulturális örökségnek a megőrzésében és az egyben tartásában is.

A két említett lista, Augustinusé és Possidiusé számos lehetőséget és többféle vizsgálatot kínál a kutatása számára. Seraphinus Zarb összehasonlító táblázatban mutatta be¹⁹ a *Retractationes*ban említett műveket, megadja azt is, hogy a Patrológia Latinában és a Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum sorozatban melyik kötetben található, valamint a datálásukat is összegyűjtötte. Külön táblázatban sorolta fel azokat az augustinus műveket, amelyek kimaradtak a *Retractationes*ből. Huszonegy ilyen művet említ, ezek egy része 426-427 után, tehát a *Retractationes* befejezése után íródhatott, ilyen például a 429-ben keletkezett *De haeresibus ad Quodvultdeum* (Quodvultdeusnak az eretnekségekről) című, de vannak kimaradt művek a korábban keletkezettek között is, ezekre már utaltam, hogy például műfaji besorolás miatt maradtak ki, mivel nem könyvnek számítottak, hanem esetleg egy hosszabb értekezésszerű levélnek. Kimaradt az *Indiculum* felsorolásából maga a *Retractationes* is, amelyet azonban Possidius megemlít a *Vita Augustini*ban (28. caput), de más címmel, *De recensione librorum*-ként. Másik ilyen mű, amit Possidius elhagy, de megemlít az életrajzban a *Speculum Sacrae Scripturae* (A Szentírás tükre), amely egy Ó- és Újszövetségi sententia-gyűjtemény.

Ha a két listát, mint a címben is neveztem, publikációs listának tekintjük, összehasonlításuk abból a szempontból is érdekes, hogy mit tekinthetünk egyáltalán publikált műnek, mert

¹⁷ Augustinus és Possidius viszonyáról részletesen ír ZOCCA 2015. 31–46.

¹⁸ BOUHOT 1998. 23–33. és LANCEL 2004. 791.

¹⁹ ZARB 1934. 78-91.

a *Retractationes*ban több utalás is történik arra, hogy Augustinus művei nem csak azok, amelyeket ő írt, azaz diktált, hanem olyan szövegek is azzá váltak, amelyeket szerzetestársai, tanítványai jegyeztek le és őriztek meg. Augustinus listája időrendben és műfajok szerint halad, al-listákat csatolva a fő listához, de már ő is említ olyan műveket, amelyek nem maradtak fenn, nem voltak megtalálhatók az akkori könyvtárában. Possidius listája tematikus és vezérfonala a püspök tevékenységének olyan módon történő bemutatása, hogy a katolikus hit védelmében mindig valaki ellen, valaki véleményének, nézetének a megcáfolására írja meg a műveit. Possidius listája korabeli egyházi igényeknek, az igaz hit védelmének kíván eleget tenni, nem titkolt szándéka, hogy listájával segítse azokat, akik a hit igazságának védelmében szeretnék felvértezni magukat megfelelő érvekkel, és tudniuk kell hozzá, hogy hol olvashatnak utána. Ez a praktikus szempont az ariánus vandálok uralta 430-as években nem elhanyagolhatóan hasznossá tette a listát az egyház számára. Augustinus saját listája készítését más motivációk vezérik: lelkiismeretének megnyugtatóra felülvizsgálja korábban, még megtérése vagy püspökké válása előtt írott műveit, úgy érzi, hogy ki kell egészítenie bizonyos pontokon a gondolatait, érveit. Ezen kívül a másik motivációja az lehetett, hogy összeállítson egy olyan listát, amelyet saját műveinek tart, elkülönítve azoktól a műveknek nevezett szövegektől, amelyeket mások jegyeztek le. A szakirodalom egy része Possidius szemére veti, hogy talán nem mindegyik augustinusi mű tartalmát értette meg megfelelően²⁰ és az életrajza ábrázolását és stílusát is jóval halványabbnak tartják, mint a Vallomásokból kibontakozó portrét. Azt mondják, a tanítvány nem ért fel mesteréhez. Megértette azonban az idők szavát és azt, hogy milyen fontos a hippói püspök emlékezetének és műveinek megőrzése, és lehetőségei szerint ezzel a listával is sokat tett ezért. Bár listája készítésekor már létezett és rendelkezésére állhatott Augustinus katalógusa, a *Retractationes*, mégsem annak a beosztását vagy időrendjét követte, hanem saját csoportosítást alakított ki.

Mindkét lista hiányossága, hogy a leveleket és szentbeszédeket nem gyűjtötte teljesen össze kronológiai rendben vagy megfelelően csoportosítva, így főleg ezek közül kerülhetnek elő olyan szövegek akár manapság is, amelyek lappanganak egy-egy könyvtár állományában és az agustinusi szövegeket ismerők új kéziratként fedezhetik fel őket. Az *Epistulae* és a *Sermones* későbbi kéziratok hagyományát erőteljesen befolyásolta, hogy nem ilyen gondos időrendben vagy tematikus rendben őrződtek meg az utókor számára, és részben ez teszi lehetővé, hogy ezekből ma is „új”, eddig nem ismert augustinusi művek kerülhessenek elő, mint pl. a Divjak-levelek gyűjteménye 1981-ben vagy a Dolbeau-szentbeszédek 1990-ben. A listák vizsgálatából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az adatok szerkezete, csoportosítása hatással van arra, hogy mi marad fenn egy adott életműből az utókor kulturális emlékezetében, és a listák bizonyos hiányosságai pedig azt eredményezik, hogy van még remény újabb művek, könyvtárban lappangó kéziratok megtalálására, és akkor készíthetünk belőlük újabb listákat.

²⁰ Lancel azt írja Possidiusról, hogy „nem volt túl éles elme, viszont lelkiismeretesen dolgozott”. LANCEL 2004.790.

IRODALOMJEGYZÉK

BOUHOT, JEAN-PAUL (1998): La transmission d'Hippone à Rome des oeuvres de saint Augustin. In Donatella Nebbiai-Dalla Guarda - Jean-Francois Genest (edd.): *Du copiste au collectionneur: mélanges d'histoire des textes et des bibliothèques en l'honneur d ,André Vernet.* Turnhout, Brepols. 23–33.

BROWN, PETER (2003): *Szent Ágoston élete.* Budapest, Osiris Kiadó.

ECO, UMBERTO (2009): *Vertigine della lista.* Milano, Bompiani.

ECO, UMBERTO (2011): A lista mámara. In Eco, Umberto: *Ellenséget alkotni.* Budapest, Európa Kiadó. 132–156.

LANCEL, SERGE (2004): *Szent Ágoston.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

Óbis Hajnalka (2019): A püspöki adminisztráció. Egy későantik információs üzem működése Augustinus levelezése alapján. *Világtörténet* 9. (41.) évf. 1. sz. 65–76.

POSSIDIUS (1865): *Indiculus librorum, tractatum et epistolarum Sancti Augustini Hipponensis episcopi editus cura Possidii episcopi Calamensis.* In Migne, Jacques Paul (ed.): *Sancti Aureli Augustini Hipponensis episcopi opera omnia post Lovaniensium theologorum recensionem.* Patrologia Latina 46. kötet. Paris, Bibliothecae Cleri Universae. 5–22.

POSSIDIUS (1919): *Sancti Augustini vita scripta a Possidio episcopo, ed. with rev. text, introd. notes and an English version by Herbert T. Weiskotten.* Princeton, Princeton University Press.

POSSIDIUS (1999): Szent Ágoston élete. In Vanyó László (szerk.): *A III-IV. század szentjei.* Budapest, Jel. 255–310.

ZARB, SERAPHINUS M. (1934): *Chronologia operum Sancti Augustini. Angelicum, Pontificia Studiorum Universitas a Sancto Thomas Aquinate in Urbe* vol. 11. no. 1. (Jan-Mart. 1934). 78–91.

ZOCCA, ELENA (2015): I rapporti fra Agostino e Possidio. In Truzzi, Carlo (a cura di): *Possidio/ Possidonio e Sant'Agostino. Identità culto e tradizione. Atti del convegno 11-12-13 dicembre 2009, Castello dei Pico-Mirandola.* hely nélkül, Baraldini Editore. 31–46.

A szerző a tanulmány alapjául szolgáló kutatást az *Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig* kutatócsoport 20684B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végezte.